

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 8

ISSN 1303-5231

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Hakemli Dergi

**CİLT: IV
SAYI: 2**

DİYARBAKIR - 2002

FAKÜLTE YAYIN KURULU

D. Ü. İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi:
Dekan
Prof.Dr. Abdulbaki TURAN

Yayın Komisyonu:
Doç Dr. Muhammet ÇELİK (Başkan)
Editör: Doç.Dr. İbrahim COŞKUN
Üye: Doç.Dr. Abdurrahman ACAR

Bilgisayar Dizgi ve Mizanpaj: Doç.Dr.İbrahim COŞKUN

Son Okuma: Doç.Dr.Mesut ERDAL

Dicle Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları No: 8

ISSN 1303-5231

Baskı: D.Ü. Matbaası

Baskı Tarihi: 15/12/2002 DİYARBAKIR

KELAMÎ BİLGİ YÖNTEMİ OLARAK CEDEL VE CEDEL YÖNTEMİNİ KULLANMADA EŞ'ARÎ ÖRNEĞİ

Dr. Ahmet ERKOL*

**Dialectic as Epistemology of Tehology and The Example
of Aş'ari in Using of Dialectic Method**

There is a method for every science. Science of Teology (kelam) has used dialectic method. Dialectic is based on disputes. These disputes had been made in order to accuse to others. The aim wasn't to find the truth. Therefore, parties of İslam have always accused one another.

In the mean time dialectic method of el-Aşari has given as example in this study. Serious accuses on parties of İslam are understood from these examples that are given for Aş'ari's method in this article.

Key Words: Teology of science, Dialectica, Eş'ârî, Mutezile, İslamic thought.

1. Kavram Olarak Cedel (dialectic)

Arapça "ce-de-le" kökünden türeyen bu kelime sözlükte; bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak, sözü peşi peşine yetiştirmek, ipi veya muhatabı evirip çevirmek gibi anlamlara gelmektedir.¹

* D.Ü.İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

¹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1992, II, 211; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Lüğa*, I, 433; Cürcanî, Ta'rîfat, Daru'l-kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1995, s. 74; Tehanevî, *Keşşafu Istilahati'l-Funun*, Daru Kahraman, İst. 1984, I, 232; Ebu'l-Bekâ', Külliyyat, s. 144.

* "Meşhurat": İnsanlar tarafından itibar edilen, değer verilen hükümlerdir. Herkes kabul etmemekle birlikte, insanlar arasında yaygın ve meşhur olan değer hükümleridir. Adalet iyidir, zulüm kötüdür. v.b. gibi. "Müsellemaat": İlmi bir tartışmada karşı tarafın kabul ettiği hükümler olup hasmı susturmak için kullanılır. Zinetin zekatını haber-i vahid ile geldiği için vücubiyetini inkar edenlere karşı, bunun usul-u fıkhta kullanıldığı için delil olabileceği ileri sürülerek delil gösterilmesi gibi. Bkz. Cürcanî, *Ta'rîfat*, s. 213.

Farabi, cedelin iki şekilde kullanıldığını belirtmektedir. ilki, soran, cevap verenin, meşhur sözler ile kendisini savunmak veya üstün gelmek istediğini gördüğünde, kendisinin de ona karşı üstünlük sağlamak amacıyla, bütün insanların kabul ettikleri meşhur şeyleri, sözleri kullanmasıdır. Soran, meşhur olmayan delil ve sözlerle cevap verene galip gelmeye çalışırsa ve cevap veren de iddiasını sürdürmek ister ve bu iddiasını da meşhur olmayan sözlerle desteklemek isterse, bu tarz bir savunma cedel ile yapılan savunma değildir.

İkincisi ise, insanın ya kendi kendisinde veya başkasında düzeltmek istediği bir fikir hakkında kuvvetli bir zan hasıl etmek için kullandığı sözlerdir. Bunlar kesin bir bilgi olmadığı halde, insan onu kesin bir bilgi zanneder.”²

Cürcani, “cedel”in meşhurat ve müsellemtan* oluşan bir tür kıyas olduğunu söylemektedir.³ Ona göre cedel metodundan amaç, hasmı susturmak, burhanın öncüllerini anlamaktan aciz kişileri konuşamaz hale getirmektir. Cedel metodu ile delil kullanılarak, hasmın düşüncesinin yanlışlığı, ya da sözünün tashih edilmesi amaçlanır.⁴

2. Cedel Yönteminin Kullanımı ve Amacı

Bir mantık terimi olan cedel, sistemli bir şekilde ilk olarak Aristo’nun Organon’unun Topikler adlı kitabında incelenmiştir.⁵ Aristo’ya göre “cedel” ilim (burhan) seviyesine çıkamayan, yani bilgi değeri açısından ihtimal ifade eden, muhataba belli bir düşünceyi kabul ettirme yol ve yöntemlerinin konulduğu bir sanattır.⁶

Farabi, cedelin gayesini, “insana bir şeyi derinliğine araştırma, soruşturma gücünü kazandırma, onun zihnini felsefenin temel prensiplerine ve temel hedeflerine hazırlama, kısacası insanı felsefe sanatına yönlendirme, hazırlama ve ona hizmet etme olduğunu belirtir.⁷ İbn Sina cedel yönteminin kesin bilgi (yakın) oluşturmadığını, zan ifade ettiğini söylemektedir.⁸

² Farabi, *İhsau'l-Ulum*, çev. Ahmet Ateş, M.E.B. İst. 1986, s. 76-77.

³ Cürcani, *Ta'rifat*, s. 74 ; Muhammed b. Hasan el-Mağnisavi, *Muğni't-Tullab*, s. 86-87.

⁴ Cürcani, *Ta'rifat*, s. 74; Abdurrahman el-Ahdari, *Metnu's-Sullem fi İlmi'l-Mantık*, Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır, s. 87.

⁵ Bkz. Aristoteles, *Organon V Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, M.E.B. İst. 1996.

⁶ Bkz. Aristo, a.g.e, s. 5-6.

⁷ Farabi, *Kitabu'l-Cedel*, (el-Mantık inde'l-Farabi-III içinde) Beyrut, 1986, 27, İbrahim Emiroğlu, Ana Hatlarıyla Klasik Mantık, s. 242-243'ten naklen.

⁸ İbn Sina, *eş-Şifa*, (el-İlahiyat I-II), Thk. İbrahim Medkur, I, 16.

Öncüllerinin, sağlamlık ve doğruluk açısından, burhanı oluşturan yakiniyat türündeki önermeler seviyesinde olmadığından dolayı Aristo, cedeli kıyasları, burhani kıyasların karşısında görmüş, onların zorunlu bilgi değil olası (zanni, ihtimalli, mümkün) bilgi verdiklerini belirtmiştir.⁹ Sonra gelen mantıkçılar da, Aristo'nun yolunu izleyerek, cedelin insanda tam ve kesin bilgi oluşturacak sağlamlıkta olmayıp, mümkün veya muhtemel sonuç veren bir delil çeşidi olduğunu benimsemişlerdir.¹⁰ Zira o sağlam bilgi sunmaktan ziyade, karşı tarafı yenik duruma düşürmeyi amaçlar. Bundan dolayı söz konusu delillerde, öncüllerin realiteye uygunluğundan ziyade karşı tarafça kabul edilir olmaları esas alınır. Bu sebeple cedel ilmi daha ziyade tartışma alanında kabul görmektedir.¹¹ Nitekim Kur'an'da cedel kelimesi, gerek muhalefet ve gerekse sorgulama anlamında sıkça kullanılmaktadır.¹²

İbn Haldun cedelin; fıkıh ve başka ilimlerde mezhep mensupları arasında cereyan eden ilmi münakaşa ve münazaraların kurallarını bildiren bir ilim olduğunu söylemektedir.¹³ Zira, münazaralarda iki taraf hasmını susturmak üzere delillerden faydalanmak ister ve cevaplar verir. Bu delil ve cevapların doğruları olduğu gibi yanlışları da bulunur. İşte bundan dolayı ilim rehberleri, münazaralar esnasında, hasımlarının fikirlerini ret ve kabul ederken her iki tarafın riayet etmesi gereken kurallar koymuşlardır. Bu ilim de delillerden nasıl istidlal edileceği ve ne zaman deliller ileri sürüleceği, ne zaman delil getirmekten vazgeçileceği ve itiraz edilecek noktaların neresi olabileceği ve ne vakit susmak gerektiği, hasmın ne vakitlerde davasını ispat edip söz söyleyeceği öğrenilmektedir.¹⁴

İbn Haldun Cedel ilminde iki metodun varlığından söz etmektedir; biri Pezdevi, diğeri Amidi metodudur. Pezdevi metoduna göre münakaşa ve münazaralarda ancak nas (yani ayet, hadis), icma ve kıyastan ibaret olan delillerden yararlanılır. Amidi metodunda ise deliller hangi ilme dayanırsa dayansın, delil olarak anılabilecek her delilden istifade edilir. Bu ikinci metot, istidlale ve hasımlara geniş ölçüde deliller sevk etmeğe yol açtığı için, güzel bir metot olmakla beraber, bu metotta "mugalata"lar, yani hasımları yanıltmalar çoktur. Bu metodu mantık usulü ile gözden geçirirsek,

⁹ Aristo, *Organon*, v, s. 266.

¹⁰ Bkz. Farabi, *İhsau'l-Ulum*, s. 77; İbn Sina, *eş-Şifa*, s. 16; İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 513-515; Tahanevi, *keşşafu Istilahı'l-Funun*, I, 241-242.

¹¹ İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, s. 248.

¹² Kur'an'da "cedel" kavramlarının farklı kullanımı için Bkz. 11. Hud, 32; 7. A'raf, 71; 13. Ra'd, 13; 40. Ğafir, 5, 56; 4. Nisa, 107, 109; 16. Nahl, 111, 125; 29. Ankebut, 46; 1. Bakara, 30, 197; 43. Zuhuruf, 58; 18. Kehf, 45; Cedel kavramın Kur'an'da ki kullanımı için Bkz. İbn Hanbeli, *İstiharcu'l-Cidal mine'l-Kur'ani'l-Kerim*, s. 2.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. İst. 1986, II, 513.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 514.

çok defa, mugalatalı (yanıltmalı) ve safsatai (vehmi ve ilmi olmayan) kıyaslara benzetmekte olduğunu görürüz. Bununla beraber, bu metotta delillerin ve kıyasların şekil ve sureti mahfuzdur, delillerin kıyas şekillerine riayet edilmekte ve lüzumu derecesinde istidlal yolları aranmaktadır. Amidi bu metoda dair “irşad” isimli ilk eser telif eden kişidir. Nesefi ve ondan sonrakiler Amidi’nin bu metodunu takip etmişlerdir. Bu metoda dair pek çok eser yazılmıştır.¹⁵ İbn Haldun, İslam coğrafyasında, eğitim ve öğretim azaldığı için cedel yönteminin terk edildiğini ifade etmektedir.¹⁶ Ona göre, cedel yöntemi, ilimler için zaruret derecesinde gerekli olan ilimlerden olmayıp, ancak kemal derecesinde bir ilimdir.¹⁷

Cedel konusunda değerlendirmede bulunan Hasan Hanefi, cedeli bir ilim olarak kabul etmemektedir. Ona göre cedel; hangi bilgi konusunda kullanılıyorsa insanı o ilme yaklaştıran bir fonksiyona sahiptir. Felsefe nasıl mantığı esas alıyor ve ona dayanıyorsa aynı şekilde Kelam da cedel yöntemini kullanmasından dolayı cedeleye dayanmaktadır. Bu nedenle cedel, kelami bir yöntemdir.¹⁸ Cedelden amaç hasmı susturmaktır, gerçeğe ulaşmak değildir. Cedel öncelikle fert sonra da toplumu psikolojik etki altında bırakarak onlara düşüncesini kabul ettirmeyi amaçlayan bir yöntemi izler. Gerçeğe ulaşmayı hedeflemediği için sonuca götürücü bütün yöntemleri mubah olarak kabul etmektedir. Bu yöntemler, ister doğru ister yanlış olsun cedeli kullanan açısından fark etmez. Bundan dolayı gaye vesileyi temize çıkarır. Bir başka açıdan cedel, mantığın kendisi olur, gerek iknai ve gerekse burhani yöntem arasındaki farkları kaldırmak suretiyle pragmatist bir yönetime dönüşür.¹⁹ Cedel, düşüncelerin, tasavvurların ve tarihin tartışılması değildir, o sadece hasımlar arasında bir üstün gelme yarışıdır. Cedelden amaç muhatabı ilmi kurallara bağlı kalarak ikna etmek değildir, aksine hiçbir ilmi kurala bağlı kalmaksızın karşı tarafı yenmeyi hedefler. Bundan dolayı cedeli yöntemde herhangi bir sonuç elde edilmez, çünkü bu yöntemde yenen veya yenilen yoktur, ortaya çıkan sadece inat ve düşmanlıktır. Yenmekten de gaye halk veya yöneticiler nezdinde övgüye mazhar olmaktır.²⁰

Hasan Hanefi, hakkın cedel ile savunulamayacağını söylemektedir. Çünkü gerçekler ancak kabul edilmiş akli prensiplerle savunulabilir. Gerçek; ya açık bir düşünce, ya insan tecrübesi sonucu kanıtlanmış bir olgu, ya da aksinin iddiası mümkün olmayan insani gözlemlerdir. Çoğu zaman cedel yalın bir karşılıklı suçlama olduğu için sonuçta sağlırlar diyaloguna

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 514.

¹⁶ İbn Haldun, a.g.e, II, 513-515.

¹⁷ İbn Haldun, a.g.e, II, 515.

¹⁸ Hasan Hanefi, *Mine'l-Akide ile's-Sevre*, s. 104.

¹⁹ Hasan Hanefi, a.g.e, s. 105.

²⁰ A.y.

dönüşmektedir. Bu sebeple bir birlerinin ne söylediklerini duyamazlar, her birisi kendi kendine konuşur, bir birlerini dinleseler de yarım yamalak dinler ve onu da yanlış anlarlar. Hakikatı yakalama gibi bir çaba olmadığı için sözün bir kısmını alır, diğerini yok sayar, söylemediği şeyleri söylemiş gibi kabul eder, ya da öyle algılar. Neticede nasıl anlamak istiyorsa öyle anlar ve ancak hasmını susturmada işine gelen kısmını almaya veya anlamaya çalışır. Kullanılan bu yöntemle aslında karşılıklı bir anlaşma söz konusu değildir. Herkes adeta kendi kendine konuşur.²¹

Cedel, yakini ilim için bir metot olarak kullanılamaz, o ancak zanni ilim için bir yöntem olabilir, cedel yönteminin insanı götürdüğü yer ancak zandır. Bundan dolayı mantıkçılar cedel yöntemini retorik ve poetik ile birlikte anmışlar ve onu doğruya götüren yöntemlerle birlikte anmamışlardır. Cedel yöntemini kullanmasından dolayı, kelam ilminin insanı şüphelerden kurtarabileceğini söylemek oldukça güçtür. Zira, bu yöntemle ulaşılan bütün sonuçlarda zan olma ihtimali mevcuttur, zanda ise herhangi bir kesinlikten söz edilemez, çünkü o, gerçek adına fazla bir şeyi ifade etmemektedir. Açıktır ki bir şey, en azından sonuç itibarıyla olmasa da yöntem itibarıyla gerçeğe ulaştırmıyorsa, onu ilim olarak nitelemek doğru değildir.²² Hasan Hanefî, cedel yöntemini kullandığından dolayı kelama da eleştiriler yöneltmekte, özellikle teorik kelami problemlerde iddia edildiği gibi bir kesinliğin/yakın olmadığını, aksine pratik, fıkhi konularda daha ziyade tecrübeye dayalı olduğu için kesinliğin/yakının olma ihtimalinin daha fazla olabileceğini söylemektedir.²³

Kültür tarihimizin ilk döneminden itibaren ortaya çıkan tartışmalar ve bu tartışmalarda takip edilen yöntemlere bakıldığında Hasan Hanefî'nin dikkat çektiği hususların pek çoğunun mevcut olduğu ve bu alanda ciddi sorunların varlığı görülecektir. Teorik alanda tartışılan bu konunun daha rahat anlaşılmasını sağlamak amacıyla, ilk dönem kelami tartışmalara çok yoğun bir şekilde katılan Eş'arî'nin, düşüncelerini belirlerken kullandığı yöntem ve geliştirdiği argümanlara bakıldığında bu durum daha net görülebilecektir.

3. Eş'arî'nin "el-İbane an Usulî'd-Diyane" isimli Eseri Çerçevesinde Cedel Yöntemini Kullanım Tarzı

Bilindiği gibi Eş'arî kırk yaşına kadar M'utezile içerisinde yaşamış ve Mu'tezilenin önemli isimlerinden birisi olmuştur. Ancak bazı nedenlerden dolayı Mu'tezile'den ayrılan Eş'arî, daha sonra kendi ismi ile anılacak Eş'arî

²¹ Hasan Hanefî, a.g.e.s. 106-107.

²² Hasan Hanefî, *Mine'l-Akide*, s. 111.

²³ Bkz. Hasan Hanefî, a.g.e.s. 107-110.

okulunun kurucusu olmuştur. Hayatının önemli bir kısmını Mu'tezile içerisinde geçirdiği için onların yöntemlerini gayet iyi bilmektedir. Mu'tezile, kendilerine karşı mücadele yürüttüğü Maniheistler ve diğerlerinin görüşlerini iptal edebilmek amacıyla şahidi, yani duyuşal gerçekleri, dil ve toplumda kazanılmış tecrübeleri asıl olarak kabul ediyor ve fer'i (gaib) ona döndürüyorlardı. Aslında delil ve dayanağı olan akideler kabul ediliyor, aslında delil ve dayanağı olmayan akideler ise reddediliyordu. Mu'tezile'nin "şahid"leri yani akli önermelerinin sıhhatine inanmanın zarureti ifade etmeye ihtiyaçları yoktu. Çünkü onlar, bu önermeleri, kendileri ile hasımları arasında hakem tayin ettikleri aklın ürünü olarak görüyorlar ve nakilden önce akla dayanıyorlardı. Eş'ariler de istidlalde aynı yöntemi izleyerek Mu'tezili hasımlarına cevap vermeye giriştiklerinde kendilerine özgü akli önermeleri oluşturmak zorunda olduklarını gördüler. Bu önermeler, onların akidelerini temize çıkarırken hasımları olan Mu'tezililerin akidelerini iptal etmeliydiler. Bu durum iki mezhep arasındaki mücadelenin önermeler üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Kimin önermeleri çürütülürse onun akideleri çürütülecektir. Bu durum iki tarafın önermeleri hakkında da geçerli olduğu için her iki taraf da önermelerini kendi dairesi içinde sağlamlaştırmaya çalışmışlardır.²⁴

Mu'tezile açısından herhangi bir açmaz söz konusu değildi. Çünkü onlar mezheplerini üzerine inşa ettikleri akli önermelerin, gerçekten de akli olduklarına, yani akli zorunluluk niteliğine sahip olduklarına inanmaktaydılar. Onlara göre bu önermeler, iman akidelerini tesisi ediyor ve temel ilkeleri olan "akıl nakilden öncedir" ilkesiyle uyumlu olduğunu düşünüyorlardı. Şu halde Mu'tezile kelimasında mezhep ile yöntem arasında bir çelişki söz konusu değildi. Bunlar birbirlerini tamamlayan unsurlardı.²⁵

Eş'ariler ise akli zorunluluğa inanmadıkları gibi sebebiyeti inkar etmekte, onu salt adet olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyla Mu'tezilenin kabul ettiği aklın nastan önce geldiği ilkesini de reddetmektedirler. Bunun anlamı, mu'tezile'nin iman akidelerinin sıhhatini kanıtlamak için koyduğu "akli önermelerin" Eş'arilere göre akli zorunluluk niteliğini haiz olmamasıdır. Bundan dolayı bu önermeler Eş'ariler tarafından yakini olarak kabul edilemezler.²⁶

Eş'ari'ye göre akıl, bizi ancak vahyin kaynağını ve mahiyetini anlayabileceğimiz bir düzeye kadar getirebilir. Ondan sonra insanın iyiliği adına ilahi otoriteye teslim olma yükümlülüğü başlar. Eş'ari'nin kelimada ya da inanan tarafından dinin temel ilkelerinin spekülatif yoldan

²⁴ Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İz yay. İst. 1997, s. 169-170.

²⁵ Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, s. 170.

²⁶ Bkz. Cabiri, *a.g.e.*, s. 169-170.

araştırılmasında gördüğü tek maksat, insanların önüne hakikate ulaşmanın elverişli yöntemlerini getirerek onların imanını güçlendirmek ve inanmayanların ya da bid'atçıların yanlış görüşlerini reddetmektir. Böyle bir akıl yürütmeden kastedilen kesinlikle Kur'an ve sünnetin yerine geçmek değildir. Bunların her ikisi de mükemmel ve açık bir biçimde vahye dayanan hukukun kaynağını ve mahiyetini ihtiva etmekte ve bizzat şeriatın nasıl davranmamız gerektiği konusunda pratik bilgiler vermesi yanında Allah, sıfatlar ve alemin varlığı v.s. ile ilgili hakikatlerin nasıl doğrulanmasını istediğini de göstermektedir. Bu mükemmelliğe rağmen, kelim için bir husus kalıyor ki burada onun şeriat tarafından açıkça ortaya konmamış meseleler üzerinde durması ve İslami öğretileri farklı bağlamları için belki de daha uygun olacak şekilde yeniden yorumlanması mümkündür.²⁷

Eş'ari'nin yöntemine dair verdiğimiz bu malumattan sonra şimdi el-İbane isimli eserinde kelami (cedeli) yöntemi nasıl kullandığını görmeye çalışalım.

Eş'ari, kitabına "bid'atçı ve sapıkların görüşlerinin beyanı" konusuyla başlamaktadır. Bid'atçı ve sapıklar diye nitelendirdiği kişiler de Mu'tezile'dir.²⁸ Eş'ari, bu mezhebi sapık diye nitelendirmesinin sebeplerini maddeler halinde sıralamaktadır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

"Haktan sapan Mu'tezile ve Kader Ehli'nin pek çoğu hevalarına uyarak, kendilerinden öncekileri taklit etmek suretiyle, hiçbir delile dayanmadan, hiçbir burhani açıklamaya gitmeden, Peygamber'den ve mütekaddimin seleften hiçbir nakilde bulunmadan Kur'an'ı kendi arzularına göre te'vil ettiler."²⁹ Eş'ari'ye göre böyle yapmak suretiyle Mu'tezile şu noktalarda yanlışla düşmüştür:

1-Mu'tezile, Allah'ın görülebileceğine dair sahabe'nin Hz. Peygamber'den aktardıkları rivayetlere muhalefet etmiştir. Eş'ari, bu konu ile ilgili gelen rivayetlerin tevatür derecesine ulaştığını söylemektedir.³⁰

2-Şefa'at konusunda, Hz. Peygamber'in günahkarlar için şefaatten bahsetmesine rağmen Mu'tezile bunu inkar etmiştir diyen Eş'ari konu ile ilgili seleften pek çok rivayetlerin geldiğine işaret etmektedir.³¹

3-Mu'tezile'nin kabir azabını inkar ettiklerini ifade eden Eş'ari, bu konuda sahabenin ve tabiinin icma ettiklerini belirtmektedir.³² Görüldüğü

²⁷ Bkz. Oliver Leaman, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, s. 194-195.

²⁸ Bkz. Eş'ari, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Thk. Beşir Muhammed Ayun, Mektebetu'l-Mueyyed, Riyad, 1993, s. 38.

²⁹ Eş'ari, *el-İbane*, s. 38.

³⁰ a.y.

³¹ Eş'ari, *el-İbane*, s. 38.

gibi Eş'ari Mu'tezile'nin inkar ettiğini söylediği konularda ya tevatürün olduğunu, ya da sahabe, tabiinin icma ettiklerini ifade etmektedir. Bu konuda gerek tevatürün ve gerekse icmanın taşınması gereken şartlar yeteri derecede dikkate alınmamıştır.

Eş'ari'nin "Halku'l-Kur'an" konusunda Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiri onun yöntemini belirleme konusunda bize ciddi argümanlar sunmaktadır. "Halku'l-Kur'an" konusundaki görüşlerinden dolayı Mu'tezileyi "müşriklerin kardeşleri" nitelemesi ile itham etmesi gösteriyor ki amaç, hakkın ve doğrunun ortaya çıkmasından ziyade hasmı tanımlamak suretiyle onları mahkum etmektir. Bu konuda Mu'tezile'nin görüşlerini şöyle aktarmaktadır.

4-Eş'ari; "Müşrikler, Kur'an için: "Bu ancak bir beşer sözüdür"³³ demişlerdi. Mu'tezile de "Kur'an mahluktur" demek suretiyle müşriklerden kardeşlerinin bu sözlerini aynen tekrarlamışlardır. Onlar, Kur'an'ın beşer sözü gibi olduğunu zannediyorlardı.³⁴ Eş'ari, gayet iyi biliyordu ki Mu'tezile, "Halku'l-Kur'an" görüşüyle hiçbir şekilde müşriklerin, Kur'an'ı inkar sadedinde ileri sürdükleri görüşlere benzer bir düşünceyi ifade etmemişlerdir. Zira, Uzun süre Mu'tezile arasında kalan Eş'ari, Mu'tezile'nin neredeyse temel prensiplerinden birisi olarak kabul ettikleri bu anlayışlarının altında insan iradesi, kader problemi, yaşadıkları dönemde kullanılan siyasi argümanlara karşı bir nevi cevap mahiyetini teşkil etmekte olduğunu biliyordu. Ancak kullanılan cedeli yöntemin temelinde mevcut olan muğalata yapma, hasmı her ne şekilde olursa olsun itham etme ve benzeri usullerle, esasen ilmi olmaktan uzak ve indi değerlendirmelerle bir şekilde kamu oyunu hem yönlendirme ve hem de daha işin başında karalama yapıldığı için, onların sağlıklı düşüncelerine engel teşkil etmeye matuf bir çaba olarak görmek mümkündür.³⁵

5-Eş'ari, hayır ve şer konusundaki Mu'tezile görüşünü de Mecusilerin görüşleri ile kıyaslamaktadır. Buna göre; şerr'i kulun kendisi yaratmaktadır. Hayrın yaratıcısı ile şerr'in yaratıcısı ayrı oldukları için iki ilahın varlığını kabul eden Mecusiler gibi, Kaderiye mensupları da "Allah hayrı yaratır, şerri

³² a.y.

³³ 74. Müddesir, 25.

³⁴ Eş'ari, *el-İbane*, s. 39. Mutezile'nin "Kur'an mahluktur" düşüncelerinin temelinde "tevhid" prensibi vardır. çünkü Mutezile'ye göre Allah'ın zatına zait başka bir sıfatı yoktur. Kelam sıfatı da buna dahildir. Bundan başka Allah'ın kelamı olan Kur'an, harf ve sesten meydana gelmektedir. Böyle bir şey ise ya cisimdir, ya da arazdır. Ne cisim ne de araz kadim değildir. Dolayısıyla Allah dilediği zaman, zatının haricinde olan bir mahalde yarattığı kelamla konuşur. Kadı Abdulcabbar, "Allah'ın kelamı" konusunu geniş bir şekilde Şerhu Usuli'l-Hamse, s. 527-563'te değerlendirmektedir.

³⁵ Bkz. Eş'ari, *el-İbane*, s. 39.

yaratan ise şeytandır” demekle aynı görüşü paylaştıklarını söylemektedir.³⁶ Mezheplerinin temel iki prensiplerinden (Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid) birisi “tevhid” olan bir düşünce okulu için böylesi bir tanımlama, ancak cedeli yöntem ile mümkündür. Çünkü bu yöntemin temelinde itham vardır, delillendirme, akli argümanlar sunma yoktur. Nitekim burada da Eş'ari, itham etmiş, ancak iddiasını delillendirme ihtiyacını hissetmemiştir.

6-Eş'ari, Allah'ın olmayacak şeyi dilemesi, ya da dilemediği şeyin olması ile ilgili Mu'tezili düşünceyi de şu şekilde belirtmektedir: “Mu'tezile, Allah olmayacak şeyi dileyebilir, ya da dilediği şey olmayabilir görüşünü ileri sürdüler. Oysa müslümanlar; ‘Allah’ın dilediğinin olacağı, dilemediği şeyin ise olmayacağı’ konusunda icma etmişlerdir.”³⁷ Eş'ari, bu görüşünü desteklemek amacıyla şu ayetleri aktarmaktadır: “Allah dilemedikçe onlar dileyemezler”³⁸ Eş'ari, bu ayet, bizim dilediğimiz hiçbir şey yoktur ki, Allah onu öylece dilediğimizi dilemiş olmasın. Bir başka ayette; “Allah dileseydi onlar elbette savaşmazlardı”³⁹ bir başka ayette; “Biz dileseydik her bir nefse hidayetini verirdik.”⁴⁰ Başka bir ayette; “O dilediğini yapandır.”⁴¹ Allah Teala nebisi Şuayb (a.s.)’dan söz ederken ondan şunları aktarmaktadır; “Rabbimiz Allah’ın dilemesi müstesna, geri dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır.”⁴²

Bu ayetleri zikrettikten sonra Eş'ari konu ile ilgili şu hadisi zikretmektedir: “Bunlar (kaderiyye) bu ümmetin mecusileridirler.”⁴³ Çünkü onlar mecusilerin dinlerini kendilerine din olarak kabul etmiş ve onların görüşleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.⁴⁴ Bu görüşlerini aktardıktan sonra Eş'ari, Kaderiye mensupları hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Onlar mecusilerin iddia ettikleri gibi hayır ve şer için iki ilahın varlığını kabul ettiler. Ayrıca onlar, Allah’a rağmen kişinin kendisi için yarar ve zarar elde edebileceğini ileri sürdüler. Oysa ayeti kerimede Allah Teala, nebisine şunu söylemesini emretmektedir: “De ki: Ben Allah’ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce

³⁶ a.y.

³⁷ Eş'ari, *el-İbane*, s. 39.

³⁸ 76. İnsan, 30.

³⁹ 2. Bakara, 253.

⁴⁰ 32. Secde, 13.

⁴¹ 85. Buruc, 12.

⁴² 7. A'raf, 89.

⁴³ İbnu'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevduat*, Thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Daru'l-Fikr, 1983, s. 275. İbnu'l-Cevzi, böyle bir hadisin Hz. Peygamberden nakledilmiş olması doğru değildir demektir. Kaderiye mezhebi ile ilgili değişik tarihlerle hadisler uydurulmuştur. Bunlardan birisi de şudur: “Her ümmetin mecusileri vardır, benim ümmetimin mecusileri de kaderi inkar edenlerdir. Hastalandıklarında ziyaret etmeyiniz, öldüklerinde ise cenazelerine katılmayınız.” İbnu'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevduat*, s. 275.

⁴⁴ Bkz. Eş'ari, *el-İbane*, s. 39.

sahip değilim.”⁴⁵ Kur'an böyle buyurduğu gibi bunun böyle olduğuna da bütün müslümanların icma ettiklerini ifade eden Eş'ari, dikkat edilirse bu görüşünü delillendirmek için Kur'an'dan ayet, peygamberden hadis aktarmakta ve Bu konuda müslümanların icma halinde olduklarını belirtmektedir.

Konunun ne kadar tarafgir ele alındığını görmek için Kur'an'da zikrettiği ayetlerin yanında, insanın iradesine vurgu yapan pek çok ayetlerin de olduğunu bilmek yeterlidir. Kültür mirasımızın en büyük açmazlarından birisi olan konusuna göre Kur'an'dan ayet sunma, ya da ona uygun bir hadis üretme burada gayet bariz bir şekilde görülmektedir. Kur'an bütünlüğü dikkate alınmadan sadece sipariş usulü delil getirme bizi böylesi açmazlara ve içinden çıkılmaz tefrikalara sürüklemiştir. Eş'ari'nin burada zikrettiği hadis de maalesef bu konuda sipariş edilmiş mevzu bir hadistir. Söz konusu ettiği icma delili ise sadece kendilerinin kabul ettikleri çerçevede uygun görülen bir icmadır. Dolayısıyla kavram olarak kabul edildiği anlamda bir icma söz konusu değildir.

7-Eş'ari, İnsanın güç yetirebilmesi, yani irade sahibi olması ile ilgili Mu'tezili görüşü şu şekilde aktarmaktadır: “ Onlar Rablerinin hiçbir müdahalesi olmadan kendi başlarına bir güce sahip olduklarını ileri sürdüler. Böylece Allah'a ihtiyaçlarının olmadığı iddiasında bulundular. Onlar, Allah'a vermedikleri bir kudretle kendilerini vassetteler. Nitekim Mecusiler de Allah için kabul etmedikleri bir kudretle Şeytanın şerri yaratmaya kadir olduğunu söylediler. Bundan dolayı onlar (kaderiyye) “bu ümmetin mecusileri” oldular.”⁴⁶ Çünkü onlar mecusilerin dinlerini kendilerine din edindiler, söylediklerine sarıldılar ve sapıklıklarına meylettiler.”⁴⁷ Kullanılan cedeli yöntemle gene sağlıklı deliller ileri sürülmeksizin, konu görülmek

⁴⁵ 7. A'raf, 188.

⁴⁶ Siyasi tartışmaların sonraki dönemlerde nasıl birer kelami probleme dönüştüğünü görmek amacıyla, kaderiye ve diğer fırkalar ile ilgili aktarılan bir rivayeti buraya alıyoruz: “Ebu Said el-Hudri'den Hz. Peygamber'in şöyle söylediği nakledilmektedir: Allah, yetmiş peygamberin lisanı ile dört sınıf insana lanet etmiştir. Biz onlar kimdir? Ya Resulallah diye sorduk. Hz. Peygamber, Onlar: Kaderiyye, Cehmiyye, Mürctie ve Rafizilerdir. Dedi. Biz Kaderiyye dediğiniz kimlerdir diye sorduk. Hz. Peygamber: ‘Onlar hayır Allah’tan, şer ise iblistendir’ diyen kişilerdir. Haberiniz olsun ki hayır da şer de Allah’tandır. Her kim bunun dışında bir şey söylerse Allah’ın laneti onun üzerine olsun. Cehmiyye kimdir? Ya Resulallah diye sorduk. Hz. Peygamber: ‘Kuran mahluktur’ diyenlerdir dedi. Bilesiniz ki Kur’an mahluk değildir, her kim bunun dışında bir şey söylerse Allah’ın laneti onun üzerine olsun. Mürctie kimdir ya Resulallah diye sorduk. Hz. Peygamber, Mürctie: ‘İmandan amel olmaksızın salt sözdür’ diyenlerdir. Biz, Rafiziler kimdir? Ya Resulallah diye sorunca dedi ki; onlar, ‘Ebu Bekir ve Ömer’e sövenlerdir’ dedi. Haberiniz olsun her kim Ebu Bekir ve Ömer’e buğz ederse Allah’ın laneti onun üzerinedir. İbnu'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevduat*, s. 276.

⁴⁷ Eş'ari, *el-İbane*, s. 40.

istendiği şekliyle değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve başlangıçta verilen hüküm çerçevesinde konu bağlanmıştır. Bu arada insaf çerçevesi oldukça zorlanmış ve kendi tesbit ettikleri prensibe muhalefet edilmiştir. “Kible ehli tekfir edilmez.” Prensibine rağmen “onlar mecusilerdir”, “onlar müşriklerin kardeşleridir” gibi ifadelerin kullanılmış olması, sadece Eş'ari gününde söylenip geçilmiş bir tavır değildir, maalesef bu miras bu güne de tevarüs etmiştir, insanların farklı düşünebilecekleri, bu farklılıkların onları küfre düşürmemesi gerektiği kanaati kabul edilmemiş, tersine sürekli itham etmek suretiyle dışlamanın ve yok etmenin yoluna bakılmıştır. İşte bu gün hala sürmekte olan bu ve benzeri anlayışların kaynaklarını buralarda aramak gerekmektedir.

Kur'an'da insan biçimci tanrı anlayışını yansıtan ayetleri te'vile tabi tuttukları için Mu'tezile'yi, bu ayetleri inkar etmekle suçlayan Eş'ari konu hakkında şu örnekleri sunmaktadır: Mu'tezile, Kur'an'da Hz. Adem kıssasından bahseden ayette Allah Teala “...Kendi ellerimle yarattığım...”⁴⁸ şeklinde ifade edilmesine rağmen Allah için iki elin var olduğunu inkar ettiklerini söyleyen Eş'ari,⁴⁹ aynı şekilde Kur'an'da Allah için gözün var olduğundan⁵⁰ söz edilmesine rağmen, Mu'tezile'nin bunu da inkar ettiğini söylemektedir.

Mu'tezile'nin, Allah için ilmin varlığını inkar ettiğini söyleyen Eş'ari, bu konuda şu ayeti sunmaktadır: “Onu kendi ilmi ile indirdi.”⁵¹ Aynı şekilde Mu'tezile'nin Allah'ın kuvvet sahibi olduğunu da inkar ettiğini söyleyen Eş'ari şu ayeti zikretmektedir: “...Güç ve kuvvet sahibi...”⁵²

Mu'tezile'nin, elimizde mevcut olan ve Mu'tezili yöntemi sağlıklı bir şekilde eserine uygulayan Kadı Abdulcabbar(ö.415/1024)'ın “şerhu Usulî'l-Hamse” isimli eserine baktığımızda Eş'ari'nin inkar ettiklerini iddia ettiği konuların her birisinin müstakil başlıklar altında ele alındığını görüyoruz. “el-Kelamu fî's-Sıfat” diye açtığı bölümün altında şu başlıklar yer almaktadır: a) Allah Teala kadirdir,⁵³ b) Allah Teala Alimdir,⁵⁴ c) Allah Teala işiten, gören ve her şeyi idrak edendir.⁵⁵ Her bir başlık altında geniş

⁴⁸ 38. Sad, 75.

⁴⁹ Bkz. Eş'ari, *el-İbane*, s. 41.

⁵⁰ Bkz. 54. Kamer, 14; 20. Taha, 39.

⁵¹ 4. Nisa, 166.

⁵² 51. Zariyat, 58.

⁵³ Bkz. Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, s. 151-156.

⁵⁴ Bkz. Kadı Abdulcabbar, a.g.e, s. 156-157.

⁵⁵ Bkz. Kadı Abdulcabbar, a.g.e, s. 167-175. Bilindiği gibi Mu'tezile, tevhid konusuna en çok önem veren kelam okuludur. Onlara göre Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir ve kadim olması kendisine özgü özel bir sıfattır. Eğer Allah'ın kıdemi haricinde O'na çeşitli sıfatlar isnad edilirse, Mu'tezile'ye göre birden fazla varlığın kıdemi kabul edilmiş olur. Oysa Allah bu alemi yoktan yaratmış ve her şeyin ilk prensibi olmuştur. Bu ilk prensibin

değerlendirmelere yer veren kadı Abdulcabbar, Eş'ari'nin iddia ettiği gibi hiçbir konuda Allah'ın sıfatlarının inkarı yoktur. Olan sadece Eş'ari'nin kabul etmek istemediği yorumlardır. Eş'ari bu yorum farklılığını, bir şekilde nassın inkarı anlamında değerlendirmektedir.

Kur'an'dan referans olarak zikrettiği ayetlerden sonra, Hz. Peygamber'den geldiğini kabul ettiği hadislerin Mu'tezile tarafından nasıl inkar edildiğine de örnekler sunmaktadır. Mu'tezile'nin sapıklığına delil sadedinde şu hadisi aktarmaktadır: "Mu'tezile, Hz. Peygamber'den gelen şu hadisi inkar etmektedir: Allah Teala her gece dünya semasına iner." Bu ve buna benzer Hz. Peygamber'den sağlam olarak rivayet edilen pek çok hadisin Mu'tezile tarafından inkar edildiğini söylemektedir.⁵⁶

Eş'ari, bid'at ehli olarak nitelendirdiği fırkaların hepsinin, kitap, sünnet ve icma'ya muhalefet ettiklerini söylemektedir.⁵⁷ Sapıklıkla nitelendirdiği Mu'tezile anlayışını kısa pasajlarla aktardıktan sonra, "Ehlu'l-Hakk ve's-Sunne" diye tanımladığı kendi düşüncelerinin izahını yapmaktadır. Eş'ari, bu düşüncelerin ayrıntılarına girmeden önce özetle inançlarının esaslarını şu şekilde sıralamaktadır.

Eş'ari, her şeyden önce takip ettiği yöntem konusunda bilgi vermektedir. Buna göre Eş'ari'nin düşüncelerini belirlerken bağlandığı hususlar şunlardır: "Bizim din olarak benimsediğimiz ve kendisi vasıtasıyla konuştuğumuz hususlar şunlardır: Rabbımız olan Allah'ın kitabına, peygamberimizin sünnetine ve Sahabe, tabiin ve Hadis İmamlarından gelen rivayetlere sarılmaktır. Biz bunlara sarılır ve özellikle Ahmed b. Hanbel'in söylediklerine bağlarız ve ona muhalefet edenlerden kaçınırız. Allah onun yüzünü parlatsın, derecesini yükseltsin ve ecrini arttırsın. Çünkü o, Allah'ın kendisi ile hakkı egemen kıldığı fazıl bir imam, kamil bir önderdir. Sapıklık ve bid'atler ortaya çıktığı zaman Allah Onun vasıtasıyla hakkı açıklamış, usulleri belirlemiş ve bid'atçıların bid'atlerini yerle bir etmiş, şüphecilerin

nedeni ve sebebi yoktur. Allah'ın sıfatları beşer sıfatlarına asla benzemez. Eğer böyle bir benzetme yapılırsa Allah ile kul arasında bir benzerlik meydana gelirdi. Bu sebeple Mu'tezile, Allah'a mahsus diğer zati sıfatları te'vil etmiştir. Mu'tezile'ye göre Allah zatiyle haydır, zatiyle semî'dir, zatiyle basirdir, zatiyle kadirdir, zatiyle müridir ve zatiyle alimdir. Kur'an'da zikredilen bu sıfatları Mu'tezile Allah'ın zatına zaid sıfatlar şeklinde kabul etmemiştir. Mu'tezile prensipleri gereği Allah'ın sıfatlarını te'vil etmek suretiyle akli bir esasa dayandırmaya çalışmışlardır. Bkz. Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, s. 151-200.

⁵⁶ Eş'ari, *el-İbane*, 41, İbnu'l-Cevzi, "Babu zikri'n-Nuzul" başlığı altında Allah Teala'nın her gece dünya semasına nasıl indiğini ve burada melekleri nasıl şahit tuttuğuna dair mevzuattan bazı rivayetler aktarmaktadır. Bkz. İbnu'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevduat*, s. 122-125.

⁵⁷ Eş'ari, *el-İbane*, s. 41.

şüphelerini yok etmiştir. O önder imama Allah rahmet etsin ve şanını yüceltsin.”⁵⁸

Takip ettiği yöntemi bu şekilde belirleyen Eş'arı, inanç esaslarını şu şekilde özetlemektedir: “Biz Allah’a, meleklerle, kitaplara, resullere ve Allah’tan gelenlerle, Resulullah’tan sağlam olarak rivayet edilen her şeye iman ederiz. Bunlardan hiçbir şeyi reddetmeyiz.”⁵⁹

Tevhidin temel esasları olan Allah’ın birliğine ve Muhammed (a.s)’ın peygamberliğine vurgu yaptıktan sonra, şunları söylemektedir: “Şüphesiz cennet ve cehennem haktır. Kıyamet günü hiç şüphesiz gelecektir ve Allah kabirlerde olanları mutlaka diriltecektir.”⁶⁰

Kur’an’da belirtildiği gibi Allah Arşa istiva etmiştir. “Rahman arşa istiva etmiştir.”⁶¹

Allah için “bila keyf” vech (yüz) mevcuttur. “Celal ve İkrâm sahibi olan Rabbının vechi bakidir.”⁶²

Allah’ın “bila keyf” iki eli vardır.⁶³ Allah’ın “bila keyf” gözü ‘ayn’ vardır.⁶⁴ Allah ilim sahibidir.⁶⁵ Allah kudret sahibidir.⁶⁶ Allah için iştme ve görmenin varolduğunu kabul eder, Mu’tazile, Cehmiyye ve Haricilerin iddia ettikleri gibi bunları nefyetmeyiz⁶⁷ demektedir,

Eş'arı, Allah’ın kelâmının mahluk olmadığını ve Allah’ın yarattığı her şeyi “ol” emri ile var ettiğini belirtmektedir. Bu konuda şu ayeti anmaktadır. “Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman ona sözümüz sadece ol dememizdir o da hemen olur.”⁶⁸

Veryüzünde hayır ve şer adına Allah dilemedikçe hiçbir şey olmaz. Bütün oluşlar ancak O’nun meşietinde ortaya çıkar ve Allah yaratmadan önce hiç kimse hiçbir şey yapmaya güç sahibi değildir. Bizim Allah’tan müstağni olmamız mümkün olmadığı gibi O’nun ilminden de çıkmamız mümkün değildir. Allah’tan başka yaratıcı yoktur. Kulların

⁵⁸ Eş'arı *el-İbane*, s. 43.

⁵⁹ Eş'arı, a.g.e, s.43.

⁶⁰ Eş'arı, a.g.e, s. 44.

⁶¹ 20. Taha, 5.

⁶² 55. Rahman, 27.

⁶³ 38. Sad, 75.

⁶⁴ 54. Kamer, 14.

⁶⁵ 4. Nisa, 166; 35. Fatır, 11.

⁶⁶ 41. Fussilet, 15.

⁶⁷ Eş'arı, *el-İbane*, s. 45.

⁶⁸ 16. Nahl, 40.

yaptıkları Allah tarafından yaratılmıştır. "Allah sizi ve yaptıklarınızı yaratandır."⁶⁹

Kulların kendileri yaratılmış iken herhangi bir şeyi yaratmaları mümkün değildir.⁷⁰ Allah mü'minleri itaat etmeye muvaffak kılmış, onlara lütufta bulunmuş, onlara bakmak suretiyle ıslah etmiş ve hidayete ulaştırmıştır. Kafirleri saptırmış ve hidayet etmemiştir. Onlara iman etmeyi lütuf etmemiştir. Eğer Allah onlara lütufta bulunsaydı ve ıslah etseydi salihlerden olurlardı, eğer onlara hidayette bulunsaydı, hidayet bulanlardan olurlardı. "Allah her kime hidayette bulunursa onlar hidayeti bulur. Kimi de saptırırsa, işte onlar ziyana uğrayanlardır."⁷¹

Allah kafirlere lütufta bulunmak suretiyle onları mü'min yapmaya kadirdir. Ancak O, bildiği gibi onların kafir olmalarını istemiştir. Böylece onları saptırmış ve kalplerini mühürlemiştir.⁷²

"Hayır ve şer Allah'ın kaza ve kaderi iledir. Biz buna bu şekilde iman eder, başımıza gelen musibetlerin kötülüklerimizden dolayı olmadığını kabul ederiz. Biz yarar ve zarar adına hiçbir güce sahip olmadığımızı kabul ediyoruz. Allah dilemedikçe hiçbir şeyi yapma imkanına sahip değiliz"⁷³ diyen Eş'ari şu ayeti zikretmektedir: "De ki, Allah dilemedikçe ben yarar ve zarar adına hiçbir şey yapacak güce sahip değilim."⁷⁴

Eş'ari bu yaklaşımıyla tam bir teslimiyetçi ahlak felsefesini geliştirmiştir. Buna göre iyi, Allah'ın emrettiği, kötü ise O'nun yasakladığı şeydir. Bu teslimiyetçi görüşe sarılmakla Eş'ari, tabii akılla elde edilebilen rasyonel bilgi tipine dayanan bir yaklaşımı dışlamıştır.⁷⁵ Allah'ın kudret ve hakimiyeti öyledir ki, adalet ve adaletsizliğin hakiki manası O'nun ihtiyari hükmüne bağlıdır. Bu hükümlerden başka, adalet ve adaletsizliğin, iyi ve kötünün herhangi bir manası yoktur. Bu yüzden Allah Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi yaratıkları hususunda uygun olana dikkat etmek ve onların ahlaki ya da dini menfaatlerini korumak mecburiyetinde değildir. Aksine, masumları cezalandırma ve kötülerin günahlarını bağışlama hususunda tamamen hürdür. Eğer O istemiş olsaydı, gerçek olarak yaratmış olduğu bu alemde tamamen farklı bir alem yaratabilir yahut bu alemin ya da onun bir kısmını yaratmaktan vazgeçebilirdi.⁷⁶

⁶⁹ 37. Saffat, 96.

⁷⁰ 16. Nahl, 20.

⁷¹ 7. A'raf, 178.

⁷² Eş'ari, *el-İbane*, s. 46.

⁷³ Eş'ari, *a.g.e.*, s. 47.

⁷⁴ 7. A'raf, 188.

⁷⁵ Bağdadi, *Usulu'd-Din*, İst. 1928, s. 24-27.

⁷⁶ Bkz. Bağdadi *a.g.e.*, s. 24-28; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim, İst.1992, s. 192.

Eş'ari vahye istinat eder ve ilahi konularda vahiyden müstakil olarak hiçbir akli bilgiye itibar etmez. Eş'ari'ye göre hislerimiz umumiyetle bizi aldatmaz, fakat diğer taraftan hükümlerimizde kolaylıkla yanılabılıriz. Bu sebeple bilginin yegane kaynağı vahiydir.⁷⁷

Eş'ari neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda ölçünün akıl değil, vahiy olduğunu savunmaktadır. Hatta Eş'ari derki; Allah iyiliği emredip kötülüğü yasaklama yerine bunun tersini yapsa, yani emrettiğini yasaklasa, daha önce emredileni yapmak kötü olur. Genel olarak Eş'ari ve onun takipçileri, dini yükümlülükleri belirleyen akıl değil vahiy olduğu inancındadırlar. Çünkü fiillerin iyilik ve kötülüğü kendilerinde doğal olarak varolan nitelikler değildir. Bunlar sadece a'razdır. Fiiller kendi başlarına ne iyi ne de kötüdürler. Bir fiilin bir yönden kötülük vasfı kazanması başka bir yönden iyilik vasfı kazanmasına da engel değildir. Öyleyse onların iyi ve kötü olduğunu gösteren vahiydir.⁷⁸

Eş'ari'nin Allah anlayışının temelinde atomcu nazariye mevcuttur. Buna göre Allah, alemleri her an yeniden halkeder, öyle ki alemin şimdi bir lahzada yaratılışı ile geçmişte birdenbire yaratılışı arasında bir bağ yoktur. Böylece bir alemler serisi birbirini takip etmekte ancak bize şu an tek bir aleminmiş gibi görünmektedir. Bizim için hadiseler arasında bir bağ veya sebeple netice arasında bir ilişki yoktur. Böylece bizim kavramımıza imkan olmayan iradesi ile Allah, bu gün veya yarın bir mucizevi emirle kesmediği müddetçe hadiseler normal seyrini takip eder. Allah buna her an kadir. Yazı yazacak birisi için Allah onda her lahzada için, yazma, elin hareketi ve kalemin hareketi için de bir irade ve kudret yaratır ve bunların her biri ile diğerleri arasında bir ayrılık mevcuttur.⁷⁹

Eş'ari'nin en sert tutumu "Halk'u-Kur'an" konusunda olmuştur. Kur'an'ın mahluk olmadığını söyleyen Eş'ari; "her kim Kur'an mahluktur derse o kafirdir" demek suretiyle Mu'tezile'yi tekfir etmiştir.⁸⁰

⁷⁷ T.J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, Çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1960, s.42.

⁷⁸ Eş'ari, *Kitabu'l-Luma'*, Thk. Abdülaziz İzzuddin es-Seyrean, Daru Lubnan, Beyrut, 1987, s. 102-109; Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s. 202-207.

⁷⁹ T.J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, s. 45.

⁸⁰ Eş'ari, *el-İbane*, s. 47; İbn Arrak, Tenzihu's-Şeria'da "Halk'u'l-Kur'an" konusunda geçen hadisleri zikrettikten sonra bunların mevzu olduğunu söylemektedir. Mevzu bir hadisi delil olarak kullanıp, söz konusu hadis çerçevesinde yorum yaparak, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü dillendirdikleri için Mu'tezile'yi tekfir etmek, kültür tarihimizde en sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Sadece bu konuda değil, diğer pek çok konuda da bu tür uydurma haberlere dayanarak hasmın tekfiri yoluna gidilmiştir. Cedel yönteminin en güzel örneğini sunan bu anlayışın temelinde iftira ve karalama vardır. hiçbir şekilde muhatapı anlama çabası mevcut değildir. Önemli oranda ortaya çıktığı dönemin siyasi rengini taşıyan bu tartışmaların, birer kelami problem olarak sunulmaları ayrı bir yanlışı beraberinde

Hadislerde geldiği şekliyle Allah Teala'nın kıyamet gününde, dolunay gecesinde ayın görüldüğü gibi görüleceğini söyleyen Eş'ari, mü'minler cennette Allah'ı görecekleri zaman kafirlerin göremeyeceklerini söylemektedir. Musa (a.s)'ın Allah'ı görmek istediği halde görememesi dünya gözüyle Allah'ın görüleemeyeceğinin delili olarak sunmaktadır.⁸¹

Ehl-i kible'den işlediği büyük günah nedeniyle hiç kimseyi tekfir etmediklerini söyleyen Eş'ari, hırsızlık, zina gibi büyük günahların haram olduğunu kabul ettikleri sürece Haricilerin dedikleri gibi kimseyi küfürle itham etmeyeceklerini belirtmektedir.

Eş'ari'nin en büyük çelişkisi de bu olsa gerektir. Bir yandan büyük günah dolayısıyla kimseyi tekfir etmeyiz derken, diğer taraftan çeşitli konularda farklı yorumlarda bulundukları için Mu'tezile'yi ve diğer fırkaları tekfir etmektedir.⁸² Nitekim, "Kur'an mahluktur" dediği için Mu'tezile'yi tekfir etmiştir. Oysa bu konuda gelen rivayetler mevzuat kitaplarındayer almaktadır. Mevzu bir hadisi delil almak suretiyle bir düşüncüyü tekfir etmek, en düşük ifadeyle ön yargılı olma, hasmane davranma ve dönemin siyasi ve sosyal şartları altında şekillenmiş olmanın bir neticesidir.

İmamet konusunu da kelami konuların içerisine katan Eş'ari, sünni görüş çerçevesinde en faziletli insanları sıralarken, ilk dört halifenin isimlerini sırayla zikretmektedir.⁸³

Müşriklerin çocukları konusunda Eş'ari'nin ileri sürdüğü düşünce, rivayet kültürünün değerlendirmeye tabi tutulmadan, kesin naslarmış gibi kabul etmenin nasıl bir anlayışla sonuçlandırıldığının en çarpıcı örneğini oluşturmaktadır. Konu ile ilgili şu rivayeti aktarmaktadır: "Allah Teala kıyamet gününde müşrik çocukları için bir ateş tutuşturur, sonra onlara oraya girmelerini söyler."⁸⁴ Bunu aktarmada bile insan zorlanırken, böylesi bir anlayışı, inanılması gereken temel asıllar arasında saymak ne kadar da büyük bir çelişki. İslam'ı, fitrat dini olarak kabul etmek, asli günahı reddetmek, bütün bunlar bir tarafa ebeveyninin müşrik olmasından dolayı çocuğunu cezalandırmak, hem vahye dayalı dinlerin tamamının anlayışına aykırı, hem de suçun şahsiliği ilkesine terstir. Bu tür anlayışların altında başka hususların

taşımıştır. Kültür mirasımız malesef bu şekilde oluşturulmuştur. Gerek yaşanan dönemin egemen siyasi anlayışın kabullerini dikkate alarak düşünce geliştirme ve gerekse fırkalar arası ortaya çıkan tartışmaların, mevcut zemini kullanarak, sadece üstün gelmeyi amaçlayan anlayış bizi bu güne getirmiştir. Bu bizde artık kalıcılık sağlamış ve adeta genetik yapımızı, kültürel kodlarımızı oluşturan etkenler olmuştur. İşte Eş'ari'nin Mu'tezile'yi tekfir etmesi... Bkz. İbn Arrak, *Tenzihu's-Şeria*, I, 134-136.

⁸¹ Eş'ari, *el-İbane*, s. 48.

⁸² Eş'ari, *a.g.e.*, s. 47.

⁸³ Eş'ari, *a.g.e.*, s. 50.

⁸⁴ Eş'ar, *a.g.e.*, s. 55.

aranması gerekmektedir. Çift kutuplu bir dünya anlayışına sahip, yani “yer yüzünde müslüman ve müslüman olmayanlar vardır.” şeklinde bir anlayışla hareket edildiği zaman ve dönemin anlayışı gereği, “müslüman olmayanların hem canları, hem de malları helaldir.” Düşüncesi dikkate alındığında müşrik çocuklarının da potansiyel olarak müşrik olacakları gözüyle bakılmakta ve netice olarak ölmeleri durumunda babalarının uğrayacağı azaba onların da uğrayacağı kabul edilmektedir. Bu düşüncenin Eş'ari tarafından bu şekilde dillendirilmiş olması doğaldır. Çünkü o, sadece müşriklerin çocuklarını değil, aynı şekilde kendileri gibi düşünmeyen herkesin de aslında aynı akibete uğrayacağını söylemektedir. Bu, kültür mirasımızın, tek tip düşünce biçimi ve farklılığa imkan tanımamanın bir neticesidir. Bundan dolayıdır ki İslam tarihinde muhalefet kültürü gelişmemiştir. Var olanlar da büyük zorluklara ve baskılara katlanmak zorunda kalmışlardır.

Eş'ari'nin son prensip olarak ileri sürdüğü husus ise insanın iradesi ve Allah'ın karşındaki durumu ile ilgilidir. Buna göre; Allah, kullarının ne yaptıklarını, ne yapacaklarını, yapacakları zaman nasıl yapacaklarını, yapıp yapmayacaklarını bilir.⁸⁵

Allah'ın her şeyi kuşatan kudretine ve yaratıkların güçsüzlüğüne dair bu savunmada Eş'ari tamamen, Cebbar bir Allah anlayışına ulaşmaktadır. Bilindiği gibi bu münakaşanın gerisinde Mu'tezile'nin, “fiillerin yaratıcısı” ve bunun neticesi olarak tamamen hür ve sorumlu fail olan insan görüşü vardır. Allah'la birlikte bir yaratıcı anlayışı Eş'ari'ye göre çok tanrıcılığa varır ve Allah'ın mutlak kudretinin zedelenmesine yol açar.⁸⁶

Eş'ari, dini anlamanın yöntemsel yönüne değinmiş olmakla beraber bilgi konusuna bütün detayları ile değinmemiştir. O, dini anlama yönteminin

⁸⁵ Eş'ari, *el-İbane*, s. 56.

⁸⁶ Eş'ari, *Kitabu'l-Luma'*, s. 116-119. Fazlurrahman'a göre Allah'ın salt aşkın olduğu yargısı Kur'an'dan değil, sonraki kelami tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Yağmur yağmasından, toplumların ve fertlerin yükseliş ve düşüşüne, savaş kaybetmekten kazanılmasına ve barışa; güneş, ay ve yıldızların hareketleri gibi bütün kozmik ve doğal süreçlerin Allah'a atfedildiğine bakılırsa, O, sadece ‘en kudretli’ ve ‘en yüce’ değil; aynı zamanda ‘en merhametli’ ve ‘en şefkatli’ olandır. Evrendeki hareketler, O’nun aşkınlığı kadar içkinliğini de gösterir. İnsan söz konusu olduğunda da ‘aşkınlık’, ‘insana şahdamarından daha yakın olmak’ (50. Kehf, 16) ve ne zaman dara düşse Allah'ın “insanın sesini duyduğu ve ona mukabelede bulunduğu” (2. Bakara, 186) gibi ifadelerle dengelenir. Öyleyse Allah semalara kapatılmaz. O aynı zamanda yaratıklarıyla beraberdir. Ancak, ‘içkinlik’ doğal ya da insani hareket ve davranışların bilfiil O’nun tarafından yerine getirilmesi demek değildir. Allah olgu ve olayları oluşturmada tabiat ya da insanın ne rakibi, ne de onların ikamesi olup, ne de bunların işleyişine doğrudan karışır. Onlar, birbirinin hilafına faaliyet gösteren rakip failer gibi görülmemelidir. Özellikle Eş'ariler nedenselliği ortadan kaldırarak Allah, insan ve tabiatı ya hep ya hiç çatışmasına sokmuşlardır. Bkz. Adil Çiftçi, *Fazlurrahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, s. 180-181.

beyanıyla ilgili görüşlere yer vermekte ve kendi tutumunu ve duruşunu belirlemektedir. Eş'ari'de en çok dikkati çeken husus, insan fiil ve kudreti altında bulunması gereken hususların oldukça daraltılmış olmasıdır. Akıl, irade, kudret ve fiil, Eş'ari düşüncesinde sınırlandırılan kavramlardır. Buna karşın naklin, lafzın taşıdığı anlamı daha da genişleterek bağlayıcı hale getirmektedir. Bu tutum Selefin yoluna bağlı olmanın doğal bir neticesidir.

Eş'ari'nin, gerek sapıklar diye nitelendirdiği Mu'tezile düşüncesini ve gerekse Ehl-i Hakk diye nitelendirdiği Sünni görüşü kısaca bu şekilde ifade ettikten sonra bu düşünceler içerisinde Eş'ari'nin yöntemini kullanırken takip ettiği metodu farklı bir açıdan görebilmek amacıyla "Allah'ın Arşa istivası" konusunu değerlendirmeye çalışacağız. Amacımız kullanılan kelami (cedeli) yöntemin hangi aşamalardan geçirildiğini görmektir.

4. Allah'ın Arşa istivası

Eş'ari yöntemi rivayet ağırlıklı bir yöntemdir. Her ne kadar o, uzun süre Mu'tezile arasında kaldığı için Mu'tezile'nin akli yöntemini benimsemişse de onlardan ayrıldıktan sonra muhafazakar cephenin literal anlayışına sarılmış ve nakli akla öncellemiştir. Bu sebeple Eş'ari önce konuyla ilgili Kur'an nassını, sonra hadisleri, sahabe ve Tabiinin görüşlerini ve icma olarak kabul ettiği genel selefi görüşü belirtmekte, Allah'ın arşa istivası konusunu da aynı çerçevede değerlendirmektedir. Buna göre Eş'ari, Kur'an'da zikredildiği gibi Allah'ın arşa tam olarak istiva ettiğini söyledikten sonra konuyla ilgili ayetleri sıralamaktadır; "Rahman arşa istiva etti."⁸⁷ "Güzel kelimeler O'na yükselir"⁸⁸ "Allah onu kendi katına yüceltti."⁸⁹ "Göklerden yere kadar bütün mevcudatı O düzenleyip yönetir ve sonunda tümü, sizin hesabınızla bin yıl kadar süren bir günde O'na yükselir."⁹⁰ Allah Teala, Firavundan bahsederken şunları aktarır; "Firavun: 'Ey Haman!' diye seslendi. 'bana haşmetli bir kule inşa et, belki böylece (uygun) araçlara sahip olabilirim. Göklere yaklaşmanın araçlarına ve belki

⁸⁷ 20. Taha, 5; Muhammed Esed'in "arş" kavramı konusunda söylediklerini genel olarak müfessirlerin ortak görüşü mahiyetindedir. Buna göre "arş" (lafzen, "taht" veya hüküm/iktidar makamı") klasik ve modern bütün müslüman müfessirler ittifakla, sözcüğün Kur'an'da geçen bu mecazi kullanımının, Allah'ın, bütün yaratıkları üzerindeki mutlak hüküm ve iktidarını ifade ettiği görüşündedirler. Dikkate değer bir husus da şudur ki, Kur'an'da Allah'ın "kudret ve iktidar makamına" oturduğundan sözedilen yedi yerin hepsinde (7:54, 10:3, 13:2, 20:5, 25:59, 32:4 ve 57:4) bu ifade Allah'ın alemleri yaratmasına ilişkin bir açıklamayla bağlantılı olarak geçmektedir. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 281-282.

⁸⁸ 35. Fatır, 10.

⁸⁹ 4. Nisa, 158.

⁹⁰ 32. Secde, 5.

(bu yolla) Musa'nın tanrısını görebilirim. Zaten o'nun bir yalancı olduğundan kesinlikle eminim."⁹¹ Eş'ari, Musa'nın firavuna, Allah Teala'nın semada olduğunu söylediği için Firavunun onu inkar ettiğini söylemektedir.⁹² Daha sonra ayetleri sıralamaya devam eden Eş'ari, şu ayetleri zikretmektedir: "O göktekinin, yeryüzünün bir gün gelip sarsılmaya başladığında sizi yutmasına izin vermeyeceğine emin olabilir misiniz?"⁹³

Eş'ari, arşın semavatın üzerinde olduğunu söylemektedir. Arş semavatın üzerinde bulunduğu içindir ki Allah Teala; "Siz semada olanlardan emin misiniz?" diye sormaktadır. Çünkü Allah Teala semaların üzerinde bulunan arşın üzerinde istiva etmiştir. Eş'ari, Kur'an'da zikredilen semavatın ayrı ayrı olduğuna dikkat çekerek arşın en yüce sema olduğunu söylemektedir. Şayet böyle olmamış olsaydı "ve onların içine hilali (yansıyan) bir ışık olarak yerleştirmiş..."⁹⁴ ifadesi kullanılamazdı. Çünkü burada ayın, semavatın tamamını kapladığını söylememekte, tersine onun sema bütünlüğü içinde yer aldığı ifade etmektedir.⁹⁵

Allah'ın arşa istivası ve dolayısıyla Allah'ın yukarıda olduğunun delili olarak Eş'ari, müslümanların dua ederken ellerini yukarıya kaldırdıklarını göstermektedir. Çünkü diyor, Allah, semavatın üzerinde bulunan arşa istiva etmiştir. Şayet Allah arşa istiva etmemiş olsaydı müslümanlar dualarında ellerini yukarıya, arşa doğru kaldırmazlardı.⁹⁶

Allah'ın arşa istivasını ifade eden ayetleri sıraladıktan sonra, bu ayetlerin Mu'tezile ve diğer fırkalarca yanlış anlaşıldığını vurgulayan Eş'ari, önce onların görüşlerini zikreder, sonra da kendi yöntemine göre eleştirir.

Mu'tezile, Cehmiyye ve Haruriye'nin "Rahman arşa istiva etti." Ayetine; Allah'ın arşı istila ettiğini, malik ve egemen olduğunu, çünkü, Allah'ın her mekanda olduğunu ileri sürerek O'nun için arşının olabileceğini inkar ettiğini söylemektedir. Eş'ari, bu düşünce mensuplarının "istiva"yı "kudret" anlamında kabul ettiklerini ifade etmektedir.⁹⁷

⁹¹ 40. Gafir, 36-37.

⁹² Eş'ari *el-İbane*, S. 97.

⁹³ 67. Mülk, 16. Ayette geçen "gökteki" terim konusunda Muhammed Esed şunları söylemektedir: "bu ifade tamamen mecazidir, çünkü Allah hem zamanda hem de mekanda sonsuzdur, sınırsızdır. Buradaki kullanım, "gök" terimiyle sembolize edilen, Allah'ın kozmik yaratıcılığının her cephesinde kendini gösteren ve her cephesine nüfuz eden Allah'ın varlığının ve gücünün erişilmez derinliğini vurgulamayı amaçlamaktadır. Muhammed Esed, a.g.e, III, 1171.

⁹⁴ 71. Nuh, 16.

⁹⁵ Eş'ari, *el-İbane*, s. 97.

⁹⁶ Eş'ari, a.g.e, s. 97-98.

⁹⁷ a.y.

Eş'ari, bu anlayışı reddederken özellikle Mu'tezile'nin Allah'ı her türlü antrpomorrist düşünüşlerden uzak tutmayı amaçladığını görmek istememekte, geliştirdiği argümanlarda gerek nassın genel çerçevesinde ve gerekse kendi düşünce bütünlüğü içinde çelişkilere düşmektedir. Eş'ari, Mu'tezile anlayışını şu şekilde değerlendirmektedir: "Şayet "arş" konusunda Mu'tezilenin ve diğerlerinin söylediği gibi olmuş olsaydı, bu durumda "arş" ile yedi yer (ard) arasında fark kalmazdı. Çünkü Allah her şeye kadirdir. Arz da Allah'ındır. Münezzeh olan Allah her şeye kadirdir, otlara ve alemdeki her şeye. Allah'ın arşa istivasını "istila" anlamında kabul edersek, bu durumda Allah'ın her şeye istiva etmiş olduğunu kabul etmiş oluruz. O zaman da arşa istiva ettiği gibi arza, semavata, otlara ve pisliklere de istiva etmiş olacağını kabul etmiş oluruz."⁹⁸ Eş'ari, muhatabını kötü duruma düşürmek için hiç kastetmediği noktalara götürmek suretiyle onu şu şekilde eleştirmektedir: Allah'ın her şeyi istila etme kudreti mevcuttur. Ancak müslümanlardan hiç kimsenin; Allah'ın otlara, mezbelelere istiva ettiğini söylemesi caiz değildir. Allah bu tür şeylerden yüce ve münezzehtir. Bütün bu anlatılanlardan Allah'ın arşa "istiva"sının "istila" şeklinde anlaşılması caiz değildir ve "istiva"nın bütün diğer eşyalardan ayrı olarak "arşa" has kılınması vaciptir.⁹⁹

Açıkça görülüyor ki tenzih ve tevhidin zedelenmemesi için geliştirilen bir anlayışa karşı istendiği zaman hiçbir şekilde kastedilmeyen anlamlar yüklenebilmekte ve muhatabın kastını aşan manalar yükleyerek onu itham edici bir tavra bürünmektedir. Nitekim Eş'ari, burada hiçbir şekilde Mu'tezilenin kabul edemeyeceği anlamları onlar adına ortaya koymuş ve cedeli yöntemin en bariz örneğini sergileyerek, şayet bunu kabul etmiyorsanız, o zaman Allah'ın otlara, daha da aşağı inerek mezbeleliklere istiva ettiğini kabul etmiş olursunuz demek suretiyle hasmını ağır bir şekilde itham etmiştir.

Eş'ari, "istiva" konusundan sonra, "mekan" konusuna geçmektedir. Bu konuda Mu'tezile'nin iddiasını ve onlara verdiği cevabı zikretmektedir. Konu ile ilgili şunları söylemektedir: "Mu'tezile, Haruriye ve Cehmiyye Allah'ın bütün mekanlarda olduğunu söylemektedirler."¹⁰⁰ Bu iddialarını belirttiikten hemen sonra Eş'ari şu değerlendirmeyi yapar: "Onların söyledikleri gibi ise o zaman Allah'ın Meryem'in karnında, kuru otların özünde ve mezbelelerin içinde olduğunu kabul etmek zorunda kalırız." Bu anlayış ise dinin hilafına olduğunu, Allah'ın onların söylediklerinden beri ve yüce olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹

⁹⁸ a.y.

⁹⁹ a. y.

¹⁰⁰ Eş'ari, *el-İbane*, s. 99.

¹⁰¹ a.y.

Bunun cevabında Eş'ari yukarıdaki yöntemi kullanır ve der ki, "arş"ı has bir istivayı kabul etmediğiniz zaman, bu durumda Allah'ın her yerde olduğunu söylemek suretiyle üzerinde semanın bulunduğu arzın altında da Allah'ın olduğunu söylemiş olursunuz. Şayet Allah'ı arzın altında kabul edersek bu durumda da Allah'ın semanın altında bulunan yerin altında ve üzerinde eşya bulunan altın altında olmuş olduğunu kabul etmiş olursunuz. Bu söylediğinizden de şu sonuç çıkar; Allah, altın altında, eşya da O'nun üzerindedir.¹⁰²

Bunu belirttikten sonra Eş'ari, Allah'ın Bütün üstlerin üstünde olduğunu ve eşyanın O'nun altında olduğunu söylemektedir. Onların söylediklerinden şöyle bir sonucun çıktığını ifade etmektedir: Allah, üst olanların altında ve altında bulunan şeylerin de üstündedir. Bu ise muhaldir ve çelişkilidir. Allah Teala onların bu iftiralarından yüce ve beridir.¹⁰³ Eş'ari'nin bu yaklaşımından onun dünya merkezli bir alem anlayışına sahip olduğunu görmekteyiz. Yaşadığı dönemin gök bilimi ile ilgili genel kanaatin Eş'ari'de de var olduğu görülmektedir. Buna göre sema dünyanın üzerinde bulunmakta, yedi katmandan oluşan semanın en üst katmanında da Allah'ın "arş"ı bulunmakta, Allah'ta bu en üst katmanda bulunan "arş"ı istiva etmiş bulunmaktadır. Eş'ari'ye göre eğer Allah'ın "arş"ta olmadığı söylene, bu durumda Allah daha düşük yerlerde olmuş olacaktır. Bu durumun da O'nun yüceliğine yakışmadığını söylemektedir. Dönemin kültürü dikkate alındığında yer kürenin tepsi gibi düz bir satıh şeklinde algılandığı da görülecektir. Nitekim Kuran'da zikredilen "yeryüzünü nasıl yaydığımıza bakamazlar mı?"¹⁰⁴ ayetine lafzi anlamların yüklenerek dünyanın yuvarlak değil de düz olduğu iddiası dile getirilmiştir. Bu anlayışlar göz önünde bulundurulduğunda Eş'ari'nin de dünyanın merkez kabul edildiği bir alem tasavvuruna sahip olduğu uzak bir ihtimal değildir.

Eş'ari, düşüncesini ispatlamak amacıyla ayetlerden sonra ikinci sırada kullandığı hadisleri referans olarak göstermektedir.

"Yüce Allah her gece dünya semasına iner ve fecir vakti oluncaya kadar, yok mu rızık isteyen vereyim, yok mu bağışlanmak isteyen bağışlayayım" der.¹⁰⁵

¹⁰² a.y.

¹⁰³ a. y.

¹⁰⁴ 88. Çâşiye, 20.

¹⁰⁵ Müslim Salat 24; Aliyu'l-Kari, Mevzuatında buna benzer şu hadisi rivayet etmektedir: "Allah dünya semasına inmek istediği zaman, zatı ile arşından iner." Bunu rivayet eden için Aliyu'l-Kari, "muhaddisi deccaldır." İfadesini kullanır. Bkz. Aliyu'l-Kari, el-Esraru'l-Merfua fi'l-Ahabri'l-Mevzua, Mektebu'l-İslami, Beyrut, 1986, s. 112; İbn Arrak, Tenzihu's-Şeria, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1981, I, 147.

“yüce Allah gecenin geriye kalan üçte birinde dünya semasına iner ve şöyle der: yok mu bana dua eden duasını kabul edeyim, yok mu bela ve musibetten kurtulmak isteyen onu bela ve musibetten kurtarayım, yok mu rızıklanmak isteyen onu rızıklandırayım? “ der ve bu durum şafak vakti sökünceye kadar devam eder.

Bu hadisleri delil olarak gösterdikten sonra, tekrar Kur'an'dan ayetleri sıralamak suretiyle düşüncesini ispatlamaya çalışır.

“Üstlerinde bulunan rablerinden korkuyor ve kendilerine ne buyurmuşsa onu yapıyorlar.”¹⁰⁶ “melekler ve ruh Allah'a yükselir.”¹⁰⁷ “ve O duman halinde olan göklere şekil verdi (istiva)...”¹⁰⁸ “Gökleri ve yeri ve bu ikisi arasında var olan her şeyi altı evrede yaratan ve sonra arşa istiva edendir. O Rahman'dır.”¹⁰⁹ “O Allah'tır ki gökleri ve yeri ve bunlar arasında bulunanları altı günde yarattı, sonra arşa istiva etti. Sizin O'ndan başka dostunuz ve şefaatiniz yoktur.”¹¹⁰

Bu ayetlerin tamamının Allah için “istiva” anlamında olduğunu değerlendiren Eş'ari, aynı zamanda bu ayetlerin Allah'ın semada arşına istiva ettiğine de delalet ettiğini ve icma ile de semanın arzın dışında olduğunu söylemektedir. Eş'ari bundan şu sonucu çıkarmaktadır, bir ve tek olan Allah vahdaniyeti ile arşa istiva etmiştir. O her türlü hulul ve ittihaddan uzaktır.¹¹¹

Düşüncesine delil olarak tekrar şu ayetleri zikretmektedir: “melekler sıra sıra dizili olduğu halde Rabbin geldiği zaman”¹¹² “onlar, Allah'ın buluttan gölgeler içinde melekelerle birlikte kendilerine gelivermesine ve işlerini bitirivermesini mi bakıyorlar?”¹¹³ “ve sonra yaklaşarak yanına geldi, aralarında iki yay mesafesi kalıncaya kadar, hatta daha da yakınına. Böylece (Allah) vahyedilmesini uygun gördüğü her şeyi kuluna vahyetmiş oldu. Kulunun kalbi gördüğünü yalanlamadı peki siz ne gördüğü konusunda onunla tartışmaya mı giriyorsunuz? Ve onu bir kez daha gördü, en uzak noktadaki sidre ağcının yanında. Vadedilen bahçenin yakınında. Meçhul bir parlaklığın çevresini sarıp kuşattığı sidre ağacının başında. (dikkat edin) göz ne kaydı, ne de (başka yöne) çevrildi. O, gerçekten de Rabbinin en muhteşem sembollerinden bir kısmını gördü.”¹¹⁴

¹⁰⁶ 16. Nahl, 50.

¹⁰⁷ 70. Mearic, 4.

¹⁰⁸ 41. Fussilet, 11.

¹⁰⁹ 25. Furkan, 59.

¹¹⁰ 32. Secde, 4.

¹¹¹ Eş'ari, *el-İbane*, s. 100.

¹¹² 89. Feccr, 22.

¹¹³ 2. Bakara, 210.

¹¹⁴ 53. Necm, 8-18.

Allah teala İsa (a.s) hakkında şöyle buyurmaktadır: “ O zaman Allah: Ey İsa demişti, seni ölüme yollayacağım ve katıma yükselteceğim...”¹¹⁵ “...kesin olan şu ki onu öldürmediler. Hayır Allah onu kendi katına yükselti.”¹¹⁶

Eş'ari, İsa (a.s)'nın göğe yükseltildiği konusunda ümmetin icma ettiğini söylemektedir.¹¹⁷ İsa (a.s)'ın göklere yükseltilmesini Allah'ın gökte olduğunun bir delili olarak kabul eden Eş'ari, müslümanların sıkıntıya düştüklerinde dua ederlerken; “Ey göğün sakini” diye dua ettiklerini, yemin edenlerin ise; “yedi göğün örtüsüne bürünene yemin olsun ki” şeklinde yemin ettiklerini söylemekle iddiasını delillendirmektedir.¹¹⁸

“Allah, insanla, ancak apansız gelen bir ilham aracılığıyla, yahut bir perde arkasından (seslenerek) yahut (vahyedilmesini) dilediği şeyi kendi izniyle vahyeden bir elçi göndermek suretiyle konuşur. O şüphesiz yücedir.”¹¹⁹ Bu ayet çerçevesinde Eş'ari şunları söylemektedir: “Allah burada vahyin muhatabı olarak özellikle diğer varlıkları değil de beşer cinsini muhatap almıştır ve kendisi bütün diğer varlıklardan ayrıdır. Dolayısıyla o arşa istiva etmiştir.”¹²⁰

“Onlar bunun üzerine Allah'ın, gerçek yüce efendilerinin huzuruna getirilirler.”¹²¹ “Keşke günaha batmış olanların Rablerinin huzurunda başlarını öne eğerek “Ey rabbimiz! Görmüş ve duymuş olduk...”¹²²“ve dizi dizi rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında...”¹²³

Eş'ari, bu ayetlerin, Allah'ın bütün yaratıkların dışında olduğunu ve yaratıkların da Allah'tan tamamen başka olduğuna işaret ettiğini, dolayısıyla O'nun arşa bila keyf istiva ettiğini göstermektedir. Cehmiyye ve Mu'tezile'nin Allah için hakiki anlamda sıfat kabul etmediklerinden dolayı O'nun vahdaniyetini kanıtlamaya çalışırken ta'tile düştüklerini söylemektedir. Çünkü onların yaptıkları bütün yorumların neticesi sıfatları inkardır. Tenzih ve teşbihten kaçınmaya çalışırken hakikatte ta'tile gitmişlerdir.¹²⁴

¹¹⁵ 3. Al-i İmran, 55.

¹¹⁶ 4. Nisa, 157-158.

¹¹⁷ Eş'ari, *el-İbane*, s. 101.

¹¹⁸ Eş'ari a.g.e, s. 101.

¹¹⁹ 42. Şura, 51.

¹²⁰ Eş'ari, *el-İbane*, s. 101.

¹²¹ 6. En'am, 62.

¹²² 32. Secde, 12.

¹²³ 18. Kehf, 48.

¹²⁴ Eş'ari, *el-İbane*, s. 102.

“Allah göklerin ve yerin nurudur.”¹²⁵ Ayetini şu şekilde değerlendirmektedir: “Allah kendi zatı için nur tabirini kullanmıştır. Ümmete göre nur şu iki anlama gelmektedir: bu da ya işitilen ya da görülendir. Kim Allah’ın işitici olduğunu söyler, görünmez olduğuna inanırsa o Rabbinin görülmesini nefyettiği için Allah’ın kitabını ve Resulünün sözünü yalanlamış olur.”¹²⁶

Allah’ın arşa istivası konusunda Eş’ari şu hadisi zikretmektedir: “Allah’ın yaratıkları hakkında düşününüz, zatı hakkında düşünmeyiniz. Çünkü Allah’ın kürsisi ile yedi kat göğün arasında yedibin nur vardır, işte Allah onun üzerindedir.”¹²⁷ O, bu sözü istivanın gerçekliğine ve bunun yorumlanamayacağına delil olarak göstermektedir. Bunu destekleyen başka rivayetlerin de bulunduğunu söyleyen Eş’ari, konuyla ilgili şu hadisi aktarmaktadır: “Bir adam, siyahi bir köle kadınla Peygamber’e gelerek: Ey Allah’ın elçisi ben bu kadını keffaretle hürriyetine kavuşturmak istiyorum, onu azad etmek doğru olur mu? dedi. Resulullah, Allah nerede? diye kadına sordu. Kadın eliyle göğü işaret etti. Resulullah ben kimim? diye sordu. o, sen Allah’ın elçisinin şeklinde cevaplandırdı. Bunun üzerine peygamber: o kadını azad et, çünkü o mü’minedir dedi.”¹²⁸

Eş’ari, dini metinlerde gelen insan-biçimci tasvirlerin teşbih içermediği ve bunların yorumunun yapılmasının da doğru olmadığını, bunlara verilen anlamların ne dile ne alimlerin icmasına ne de kıyasa dayanmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla bunların tanımı ve keyfiyeti bilinemeyen ve Allah hakkında varid olan sıfatlar olup, akılla te’vil edilmelerini hevesten öteye geçmeyen bir tutum olarak görmektedir.¹²⁹

Eş’ari’nin sıfatlar konusundaki savunusunun temelinde iki aşırı görüş arasında bir uzlaşma sağlama çabası mevcuttur. Bir yanda Allah’ın Kur’an’da zikredilen bütün sıfatlara sahip olduğunu ve Allah’ın eli, ayağı, kulakları, gözleri olduğu ve arşa oturduğu (istiva) gibi sıfatların zahiri anlamlarıyla alınması gerektiğini savunan Mücessime, Müşebbihe ve Sıfatiler vardı. Bu ilahi sıfatlar anlayışı tamamıyla O’na cisim isnad etme şeklindeydi ve Allah’ın cisim olarak varlığını ima ediyordu. Diğer yanda Allah’ın bir, ebedi ve ezeli, eşsiz, mutlak ve ortaksız olduğu gibi, Allah’ı her türlü teşbihten arındıracak bir sıfat anlayışını savunan Mu’tezile vardı. Mutezile’ye göre O’nun varlığı kendisi ile kaimdir. Kendi varlığının dışında başka bir sıfata sahip değildir.

¹²⁵ 24. Nur, 35.

¹²⁶ Eş’ari, *el-İbane*, s. 102.

¹²⁷ Zerkeşi, *et-Tezkire fi'l-Ehadidsi'l-Müştehire*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1986, s.132.

¹²⁸ Eş’ari, *el-İbane*, s. 103.

¹²⁹ Nadim macit, *Kur’an’ın İnsan-Biçimci Dili*, Beyan yay. İst. 1996, s. 153-154.

Buna karşın Eş'ari, Allah'ın sıfatlarının eşsiz ve yaratılmışlarınkinden temelde farklı olduğu yolunda bir ilke geliştirmiştir. Geliştirdiği bu ilkenin temeli, Allah'ın sıfatları hiçbir şekilde mahlukatın sıfatları ile kıyaslanamaz. Bilindiği gibi bu muhalefet doktrini (muhalefetun li'l-havadis) olarak sonraki dönemde Ehl-i Sünen akaidinin temel bir kuralı şeklinde ifade edilmiştir. Bu doktrin herhangi bir sıfat ya da deyim Allah'a izafe edildiğinde eşsiz bir anlam yüklenmesi ve kesinlikle yaratılmışlarınkinden benzer şekilde anlaşılmaması gerektiğine işaret ediyordu.

Her ne kadar Allah'ın her türlü beşeri vasıftan arındırılarak tenzih anlayışı çerçevesinde Allah'a ait Kur'an'da ve hadislerde zikredilen sıfatlar yorumlanmaya çalışıldıysa da yukarıda ayrıntılı bir şekilde Eş'ari'nin Allahın arşa istivası konusunu değerlendirirken, konuya tamamen literal yaklaştığı ve Kur'an'ın Allah'ın kudret ve yüceliğine vurgu için zikrettiği ifadeleri olduğu şekil üzere aldığı için, dışarıdan bakıldığında en yukarıda tahtı üzerinde oturmuş, hiçbir kuralın kendisini bağlamadığı, kendisinin de hiçbir kurala bağlı olma gibi bir zorunluluğu hissetmeyen ceberrut bir tanrı anlayışının yansıtıldığı görülmektedir. Bu düşüncenin teşekkülünde hiç şüphesiz gerek Eş'ari öncesi ve gerekse Eş'ari sonrası dönemde Arap aklının Allah ile ilgili tasavvurunun bir şekilde etkisi mevcuttur. Diğer bir etken ise Eş'ari'nin takip ettiği cedel (dialektik) yönteminin doğasında mevcuttur. Bu da Mu'tezili anlayışı olumsuzlamak için söyledikleri bütün mantıklı yaklaşımlar dahil yanlış kabul edilerek konunun sadece karşı tarafı ilzam etmeye matuf bir endişe ile ele alınmış olmasıdır.

Eş'ari'nin yöntem olarak ortaya koyduğu kelamın vardığı sonuç bizi şu değerlendirmeyi yapmaya adeta zorlamaktadır. "Ayetleri parçacı/lafızcı anlamda okuyanlar, onları Kur'an'ın ortaya koyduğu temeli tenzih ile birlikte ahlaki bir teşbihe dayanan ve insan olarak taşıdığımız iyi ve doğru ahlaki değerlerin mutlak kaynağı, aşkın olduğu kadar içkin olan ahlaklı bir Allah'ın kelamı olarak görmenin yerine; temeli tenzihe dayanan sonsuz kudrete sahip, iradesi istisnasız her şeye nüfuz eden ve her şeyi bilen güçlü bir Allah'ın kelamı olarak görürler. Kur'an'ın oluşturduğu birinci imaj görmezlikten gelinerek oluşturulan ikinci imaja sahip olanlar Allah'ın yatay ve dikey anlamda bütün insanlığın sorunlarını göz önünde bulundurarak ayet indirmiş olmamasını Allahlığa yakıştırmazlar ve bunu bilgisel bir eksiklik olarak nitelerler. O nasıl Allah ki koyduğu hüküm değişiyor? sorusu bu kanaate sahip olanların serzeniş sorusudur. Gerçek soru bu noktada şudur: Kur'an'da Allah, klasik kelamın yarattığı güçlü imaj ile hep "tanrıca" mı davranmaktadır, yoksa bir insan kapasitesinin (Hz. Muhammed) toplumsal gerçekleri göz önünde bulundurarak başarabileceği şekilde insan özgürlüğüne müdahale etmeden "insan gibi" mi davranmaktadır?

Kur'an'a göre, Allah'ın gerektiğinde insanlara rağmen

sonsuz gücünü, ilmini ortaya koyarak davrandığı doğrudur. Fakat toplumsal anlamlarda çoğunlukla tarihsel bir kişi gibi bir reformcu, önder gibi davranmaktadır.”¹³⁰

İbane'de Eş'ari, Allah'ın sonsuz kudretine vurgu yaparken insana hiçbir inisiyatif alanı bırakmayan ifadeler kullanmaktadır. Konu ile ilgili Eş'ari şunları söylemektedir: “Biz inanıyoruz ki, Allah her şeyi sadece ‘ol’ emriyle yaratmıştır. Nitekim Kur’an’da “Doğrusu, bir şey dilediğimizde, ona ancak emrimiz ‘ol’dur ve o, olur.”¹³¹; yeryüzünde Allah’ın takdir ettiğinden başka iyilik ve kötülük yoktur. Her şey Allah’ın iradesiyledir ve hiçbir kimse O, onu bilfiil yapmadan bir şey yapamaz, yahut onu Allah’ın yardımı olmaksızın ya da Allah’ın bilgisi dışında yapamaz. Allah’tan başka yaratıcı yoktur ve yaratıkların fiilleri Allah tarafından yaratılır ve takdir edilir; nitekim Kur’an’da “Sizi ve yaptıklarınızı O yaratmıştır”¹³² buyurmuştur. Allah mü’minlere kendisine itaat etmeleri için yardım eder, onları gözetir, anlara karşı rahimdir, onları ıslah eder ve onlara yol gösterir; oysa sapıkların iddia ettikleri gibi, o kafirleri saptırmış onlara ayetlerle hidayet etmemiş ve onları gözetmemiştir. Bununla beraber eğer O, lütfetse ve onları ıslah etseydi onlar salihlerden olurlardı. Fakat O’nun iradesi önceden bildiği üzere, onların kafir olmalarıydı. Binaenaleyh O; onları bıraktı ve kalplerini mühürledi. Hayır ve şerrin, Allah’ın kaza ve kaderinin neticesi olduğuna inanırız. İyi yahut kötü, tatlı yahut acı. Ve biliyoruz ki, Allah dilemedikçe, bize isabet etmeyen şey isabet edemez, yahut bize isabet eden şey isabet etmemezlik edemez ve kullar kendilerine fayda ve zarar veremezler.”¹³³

Allah’ın her şeyi kuşatan kudretine ve yaratıkların güçsüzlüğüne dair bu savunmada Eş'ari tamamen Cebbar Allah anlayışını desteklemektedir. Bilindiği gibi bu tartışmanın gerisinde Mu'tezile'nin “kul fiilinin yaratıcısıdır” ve bunun sonucu olarak tamamen hür ve sorumlu insan görüşü yatmaktadır. Allah ile birlikte bir yaratıcı anlayışı, Eş'ari'ye göre çok tanrıcılığa götüreceğinden bunun reddedilmesi gerekmektedir.¹³⁴

Eş'ari'nin Allah'ın kudret ve hakimiyetine yüklediği anlama göre, adalet ve adaletsizliğin hakiki manası Allah’ın hükümlerine bağlıdır. Bu hükümlerden başka, adalet ve adaletsizliğin, iyi ve kötünün herhangi bir manası yoktur. Bu yüzden Allah, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi yaratıkları hususunda uygun olana dikkat etmek ve onların ahlaki ya da dini menfaatlerini korumak mecburiyetinde değildir. Tabir caizse, bilakis,

¹³⁰ İlhami Güler, *Fazlur Rahman'ın Kur'ani Yorumlama Metoduna Kur'an Açısından kelami bir Katkı*, İslami Araştırmalar, Nisan, 1991, Sayı 2, s. 98.

¹³¹ 16. Nahl, 42.

¹³² 37. Saffat, 94.

¹³³ Eş'ari, *el-İbane*, s. 122-155; *Kitabu'l-Luma*, s. 101-109.

¹³⁴ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 189.

masumları cezalandırma ve kötülerin günahlarını bağışlama hususunda tamamen hürdür. Eğer O, öyle istemiş olsaydı, gerçek olarak yaratmış olduğu bu alemden tamamen farklı bir alem yaratabilir yahut bu alemin ya da onun bir kısmını yaratmaktan vazgeçebilirdi.¹³⁵

Dikkat edilirse, Eş'ari'nin genel olarak belirlemeye çalıştığı Allah anlayışı, Kur'an'ın, müşrik bir topluma inerken zorunlu olarak kullandığı üslubun yeteri derecede irdelenmediğinden kaynaklanmış olduğu görülür. Bilindiği gibi, peygamber gününde müşrik Araplar, Allah'ın dışında kendi putları için de bazı yetki ve güçler vehmetmekte ve tevhide aykırı bir inanışa sahip olmakta idiler. İşte böylesi bir topluma hitap eden kur'an, her türlü güç ve kudretin sadece Allah'a aidiyetini beyan eden pek çok ifadelere yer vermektedir. Kur'an, çok açık bir şekilde Allah'ın güç sahibi olmasını, insanın iradesiz ve güçsüz bir yaratık olmasını gerektirmediğini vurgulamaktadır. Ancak konuya literal yaklaşıldığında ve karşıt düşüncenin delillerini çürütme esas alındığında, nassın esasen kastetmediği pek çok farklı anlamlar yüklenebilmektedir.

SONUÇ

Her düşünce, içinden çıktığı toplumun, dönem ve tarihin rengini taşır, bu nedenle düşünceleri, zaman ve mekandan soyutlayarak değerlendirmemiz bizi yanlış sonuçlara götürür. Hakikate ulaşma adına başlangıçtan bu güne gösterilen her türlü çabayı takdirle karşılarken, beşere ait her türlü düşüncenin, insani bir yorumlama olduğunu da unutmamak gerekir. Bu nedenle vahyin kendisi dışında, her türlü vahyi anlama ve algılama çabası da bu çerçevede ele alınmalıdır. Yani vahyi anlama konusunda söylenen her söz ve her türlü değerlendirme beşeri bir yorumdan ibaret olarak görmek gerekmektedir. Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuca göre, Allah'ın dışında mutlak otorite yoktur. Peygamber de kendisine gönderilen vahyi yaşadığı dönemin şartlarına göre anlamlandırma ve uygulamakla yükümlü kılınmıştır. Bu durum esasen Peygamber sonrası dönem için de söz konusudur.

Düşünce tarihimizde yaratılan idoller nedeniyle aşılamaz ve eleştirilemez bir takım anlayışlar ve kişilikler belirlenmiştir. Bu belirlemede en büyük pay hiç şüphesiz sonraki dönemlerin toplumlarına aittir. Müslüman toplumunda yaratılan bu kişiliklerden biri de imam Eş'ari'dir. O yaşadığı dönemin şartları içerisinde kendisine göre bir yöntem belirlemiş ve gerek kendi çağında, gerekse de sonraki asırlarda çok büyük bir iz bırakmıştır. Makalemiz çerçevesinde ele aldığımız Eş'ari'nin kullandığı cedel yöntemi

¹³⁵ Macit Fahri, a.g.e, s. 192.

ile özellikle Mutezile'ye karşı verdiği mücadeleyi tesbite çalıştık. Metin içerisinde açıkça görüldüğü gibi, kullanılan cedel yöntemi dolayısıyla sorunun özüne inilememiş, ele alınan konular, hasmane bir yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutulduğu için, objektif olmaktan uzak ve itham edici bir üslup kullanılmıştır.

Düşünce tarihimizde bütün kelim firkaları tarafından kullanılan cedel yöntemi dolayısıyla, firkalar birbirlerini anlama yerine, bir birlerini farklı isimler altında itham etmek suretiyle yok etme yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle müslüman toplumunda hala bu gün bile muhalefet kültürü gelişebilmiş değildir. Bu durumun temel nedeni de bize göre, tarihten gelen bu itham edici yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Eş'ari, Mu'tezile'yi mecusilerin kardeşleri olarak itham ederken, onların "Ehlu'l-Adl ve't-Tehid" olduğunu elbette çok iyi biliyordu. Ancak kullanılan cedeli yöntem nedeniyle hasmı itham etmek suretiyle yenme ve onları halkın gözünde düşürme gayet normal kabul edilmektedir. Zira bu yöneme göre hasmı yenmek için kullanılan her türlü üslup ve tarz mübahtır. Makalemizde vardığımız sonuca göre, kullanılan bu yöntem nedeniyle farklı düşünceler ve farklı düşünce gurupları arasında yeteri derecede diyaloglar kurulamamış, bunun yerine hasmane duygular yerleşmiştir. O günün şartları içerisinde revaç bulan bu tarz bir yaklaşımdan bu gün artık kaçınmanın gereği izahtan varestedir.

Son sözün hiçbir zaman söylenemeyeceği gerçeği dikkate alındığında, düşünce tarihimizde yer alan tartışmaların, inanılması gereken birer inanç ilkeleri yerine, birer yorumdan ibaret olduğu ve bu yorumlamanın belli bir dönem ve mekanla da sınırlanamayacağı kabulü ortaya çıkar. Dolayısıyla her dönemin tartışmaları o günün koşulları dikkate alınarak değerlendirilmiş olsaydı, muhtemelen düşünce tarihimizde firkalar arasında bu kadar derin ayrışmalar olmazdı.